

Diakóniai munka a II. világháború után közvetlenül, az államosítás időszakában és azt követően

A diakóniai munka újjászervezése a megváltozott politikai környezetben

■ BUDA ANNAMÁRIA

ELTE Társadalomtudományi Kar Szociológiai Doktori Iskola
szociológus, intézményvezető
E-mail: annamaria.buda@lutheran.hu

DOI: 10.61894/LP.2024.99.5.3

► A II. világháborút követően a Magyarországi Evangélikus Egyház is olyan társadalmi rendszer része lett, amelynek hivatalos ideológiája az ateizmus volt. A szocialista államrend megszilárdulása idején, 1945 és 1951 között a civil és egyházi egyesületeket feloszlatták. A reformáció hagyományaként addig a gyülekezetek, majd később diakonisszaegyesületek és egyéb egyesületek, alapítványok végezték a diakóniai munkát.

A diakonisszaközösségek működésének betiltását követően az egyház megbízásából Sztelho Gábor szervezte, felügyelte a diakóniai munkát. Az új helyzetben az egyház diakóniai szervezetének magját ő alakította ki és fogta össze. Sajátos egyházpolitikai utat járt be egyházunk, hogy az intézményeket megtarthassa, illetve a még működő civil szervezetektől átmentse a diakóniai tevékenységet.

Kulcsszavak: diakónia / egyházi egyesület / alapítvány / politikai változás / államosítás

Bevezetés

A II. világháborút követően az egyház számára komoly kihívást jelentett nemcsak a fizikai újjáépítés, hanem a rászorulóknak segítése, a menekülők, illetve a kitelepítések nyomán az áttelepülők támogatása is. Egyszerre kellett foglalkozni anyagi természetű kérdésekkel, templomok, egyéb épületek helyzetével, a gyülekezeti tagok, lelkészek egyéni sorsával, tragédiáival, veszteségeivel és a társadalom változásaival.

Radvánszky Albert egyetemes felügyelő 1947-ben, a háborút követő első közgyűlésen elmondott megnyitó beszédében így jellemezte a helyzetet. „Ha a megzavart lelket nézem, némelykor úgy tűnik fel előttem, mintha a nagy válságban tükörterembe tévedt volna, hol a falakat torzító és szépítő tükrök borítják, amelyekben a törpét óriásnak, az óriást törpének látja, a szép mint torzkép vigyorg, a rút mint szép mosolyog rá, az értékes haszontalannak, a haszontalan önértékűnek látszik, a

bűn az erény palástjában díszelg, és amelyekben saját énjére, önmagára sem ismer többé rá a váltságba sodort lélek.”¹

Az egyház tevékenysége a háború után

Az egyház a háború következményeként megjelenő menekültek támogatása érdekében együttműködött a telepítésügyi kormánybiztossággal, valamint a hadifoglyok és a deportált polgári személyek hazaszállítása érdekében is fáradozott.

A nyomort segélyek osztásával igyekeztek enyhíteni. Az első évben főképp a legszükségesebb élelmiszerek és gyógyszerek nyújtására helyezett súlyt az Egyházak Világtanácsa, az amerikai protestánsok elvét tartva szem előtt: „Először az életet kell megmenteni, s azután jön a christianizálás.” Ebben a szellemben cselekedett az evangélikus egyház Magyarországon is.

Az adományozók a segélyeket határozott célmegjelöléssel juttatták Magyarországra. Minden külföldi támogatás központi irányítás mellett jutott el rendeltetési helyére, ezzel megelőzve az esetleges aránytalanságokat vagy rendszertelenségeket. A segélyek szétosztására az egyházvezetés létrehozta az egyetemes segélyelosztó bizottságot.

Az Egyházak Világtanácsa elsősorban az amerikai, svéd, svájci és dán egyházak gyűjtéséből keletkezett adományt osztotta szét, később más országok egyházai is jelentős erőforrásokat biztosítottak a támogatásokhoz. Az Egyházak Világtanácsának hazai megbízottja dr. Pap László² volt, aki a Kálvin tér 8. szám alatt végezte a munkát, amely külföldi kapcsolatok gondozásából, illetve a hazai munka szervezéséből állt. Az evangélikusokat Purgly Lajos és Vargha Sándor képviselte az állandó bizottságban.

Az evangélikus egyház segélyosztó bizottságnak tagjai voltak az egyetemes közgyűlés elnöksége mellett Ordass Lajos a Bányai, Purgly Lajos a Dunáninneni, Koritsánszky Ottó a Dunántúli és Vargha Sándor a Tiszai Egyházkerület képviselőjében. A külföldi segélyezéssel járó adminisztrációs teendőket, a raktározás, a felosztás feladatait, valamint a rendeltetésszerű felhasználás irányítását Vargha Sándor látta el Kermeszky Éva, majd Uzoni Edit diakonissza testvérek segítségével. 1944–1946 között 372 032,25 svájci frank (1 008 207,91 Ft) értékben érkezett segély.

A gyermekek ellátásának lakhatás és étkezés formájában történő megszervezése az Amerikai Evangélikus Egyház segítségével valósulhatott meg, amely lehetővé tette „gyermekétkeztető konyhák” felállítását, illetve három új gyermekotthon létesítését. Az Amerikai Evangélikus Egyház erre a célra 276 718,40 Ft készpénzt és ugyanakkora értékű élelmiszeradományt juttatott. Budapesten 6 kerületben, vidéken Békéscsabán, Kiskőrösön, Balassagyarmaton, Győrött, Sopronban és Nyíregyházán biztosítottak meleg ételt gyermekeknek. Ezeket a konyhákat naponta ezer adag ebéd került kiosztásra. Az étkeztetés központi irányítását, az anyagbeszerzést, -kiosztást, az elszámolásokat, a könyvelést, illetve legtöbb helyen a konyhák vezetését is a Fébé Diakonisszaegyesület végezte. Három új gyermekotthonban – Budapesten, Pilisbányán, illetve Győrben – a diakonisszák vezetésével százhusz gyermek kapott elhelyezést, ahol kéthavonként váltották egymást az alultáplált gyermekekből álló csoportok.

Az egyetemisták között is folytatódott a szolgálat, amely ezen a területen is elsősorban szociális

¹ A Magyarországi Evangélikus Egyházegyetem 1947. évi április hó 25. napján Budapesten tartott 1944–46. évi egyesített rendes közgyűlésének jegyzőkönyve. http://medit.lutheran.hu/files/egyetemes_oroszagos_kozgyules_jegyzokonyv_1947_04_25.pdf. (Letöltés: 2023. február 23.)

² Református teológiai tanár, a Nemzetközi Vöröskereszt égisze alatt embermentő szolgálatot végzett a 2. világháborúban.

tevékenységből állt. 1946 őszi szemeszterére sikerült megszervezni a protestáns menzát, ahol a kétszáznyolcvan protestáns diák között több mint száz evangélikus hallgató kapott naponként kétszer étkezést. Budapesten hétszáz evangélikus diák tanult, közülük száznyolcvan részesült egyházi jelleű menza-, illetve internátusszolgáltatásban. Számukra bibliaköröket is szerveztek.

A diakonisszaegyesületek tevékenysége a háború után

A háború után a *Fébé-diakonisszák* nyitották meg az első lánynépfőiskolát Budapesten Fénysugár néven. Orosházán fiúk és lányok részére egyaránt szerveztek képzést, Gyenesdiáson lányokat tanítottak. Budapesten új fiú- és lányinternátust is létesítettek, hogy azok a diákok, akiket szintén érintett a lakásínség, elhelyezést kaphassanak.

Mandák Mária evangélikus gyülekezeti tag végrendeletében a főtí villáját evangelizációs, Budapest VIII. kerületében levő házat és telkét árvaház és templom, egyéb ingatlanait pedig a Fébé által létesítendő kórház céljaira hagyományozta. Ezzel az adománnyal három intézményt tudtak megalapozni, amelyek közül a legnagyobb horderejű vállalkozás a budapesti evangélikus kórház terve volt, mely a pozsonyi evangélikus diakonissza kórházat pótolta volna. A Belvedere ingatlant vásárolták meg kórház céljára a Népi Kollégiumok Országos Szövetségétől (Nékosz). Korábbi tervük szerint Hűvösvölgyben építkeztek volna üres telken, de a gyorsabb megvalósítás érdekében ettől a megoldástól elálltak (TASCHNER 1983). Végül nem valósult meg a terv, mert a Nékosz még 1949-ben sem kötött ki az épületből.

1947-ben két új intézményt hoztak létre. Az egyik a „praetuberkulotikus” gyermekotthon volt húsz-huszonöt lány részére, a másik egy bölcsőde volt Rákoskeresztúron huszonöt fős létszámmal. 1948-ban az egyesület házat vásárolt parókia létrehozásának céljára, hét kataszteri holdat kapott népfőiskolai célra és Budapest várostól két kataszteri holdnyi telket kórházcélra.

A diakonisszák tevékenysége az újjáépítés időszakában elkezdett infrastrukturális fejlesztéseken túl is jelentős volt. A Fébé Evangélikus Diakonisszaegyesületnek és diakonissza anyaháznak százharmincnincnyolc aktív diakonisszája volt. Az 1947. év folyamán a diakonissza- és diakónusképző tanfolyamot tizenegy fő végezte el (kilenc nő és két férfi), 1948-ban kilenc, 1949-ben tizenöt hallgató vett részt a diakonisszaképző tanfolyamon. Az egyesület saját nyomdával rendelkezett. 1947-ben hat könyvet adtak ki tizenháromezer példányban, 1948-ban tizenhét kötetet harminchárromezer-öttszáz példányban. Könyv- és papírkereskedő tevékenységük csak Budapesten maradt meg, a nyíregyházi megszűntették.³ 1948-ban tizenhat saját intézményben ötvenkilenc diakonissza látott el különféle feladatokat. A Fébé Evangélikus Diakonisszaegyesület a diakonisszaképzést az anyaházban továbbra is végezte. Az egyesület egy második „rendes” lelkészi állás szervezését határozta el.

Az egyesület új szolgálatot vállalt a gyülekezeti munkában a zuglói, kelenföldi, rákoskeresztúri és hatvani egyházközségekben. Betegápolásban, mentőszolgálatban és hadifogoly-gondozásban is részt vett. Az egyház által fenntartott Kakas Lídia Szeretetházban és a kelenföldi gyülekezet által fenntartott otthonban is teljesítettek szolgálatot.

A *győri diakonissza anyaház* számára az 1944–46 közötti időszak igen nehéz volt, mégis több tele-

³ A Biblia rendszeres olvasásához használt *Útmutatót* is ők adták ki abban az időben.

pülésen⁴ szolgálatot vállaltak Győrön kívül is, illetve bekapcsolódtak a Dunántúli Egyházkerület ifjúsági munkájába. Tanítottak Vásárosmiskén és Börcsön. Külföldi segélyek felhasználásával üdülési lehetőséget és konyhát üzemeltettek gyermekek számára. A közösség fenntartott egy „aggok, magános nők és sínylődők” számára épített otthon, egy lányinternátust és egy árvaházat is. Győrben a gondozottak létszáma százharminc fő volt, a börcsi árvaházban húsz gyermek élt. 1948-ban új intézményt hoztak létre, egy üdülőt Sopronban, amely gyermekek nyaraltatására, diakonisszák pihenésére és felnőttek üdülésére szolgált. A győri diakonissza anyaház is tervezett egészségügyi fejlesztést: nőgyógyászatot és szülőotthont.

A győri diakonissza anyaházban 1947-ben három, 1948-ban hat diakonisszajelölt volt. 1947-ben tíz, 1948-ban már húsz településen dolgoztak. Győr városa négy diakonissza állandó szolgálatát vette igénybe, hogy előmozdítsák a településen a szociális segítő tevékenység megvalósulását.

Békéscsabán az *Evangélikus Diakonisszaegyesület* szintén szerteágazó munkát végzett. Bethánia anyaháza fenntartott egy árvaházat, amelyben huszonöt-harminc gyermek kapott gondozást, akik beutalással kerülhettek az intézménybe. Az evangélikus „aggok házában” húsz idős férfit és nőt láttak el, a lányinternátusban harminc-negyven fő élt. Emellett a városi kórházban végeztek a diakonisszák betegápolási tevékenységet, a városi szeretetházban pedig gondozói szolgálatot. A magyar normával kapcsolatosan kétszázötven embert támogattak, a városi napközi otthonban negyven-hatvan gyermeket neveltek, gondoztak. Vezeték a húszfős Hangya, valamint a húsz-huszonöt fős Rokka napközi otthon gyermekek számára. Mezőgazdasági középiskolai internátust tartott fenn az egyesület harminchat diák számára. Ők is terveztek kórházalapítást, de a háború következményei miatt a megépítését kénytelenek voltak későbbi időkre halasztani, aztán a felosztás miatt ez már nem valósulhatott meg. A Békéscsabai Diakonisszaegyesület 1948-ban ünnepelte fennállásának húszéves, árvaháza működésének huszonöt éves jubileumát.

Alapítványi, egyesületi tevékenység

Az egyházban a diakonisszák közösségei mellett egyéb közösségek is végeztek diakóniai feladatokat egyesületi formába szerveződve.

Az evangélikus egyház országos ügyként kezelte az árvák helyzetének kérdését is amellett, hogy a diakonisszák és a helyi gyülekezetek is foglalkoztak ilyen jellegű tevékenységgel. Az Országos Luther Szövetség „árvaszakosztálya” is aktív volt. Kapi Béla püspök 1947. elején Jakus Imre lelkészt az árvaügy országos vezetésével bízta meg, a munkát a Luther-szövetség keretei között javasolta végezni. Az Országos Földbirtokrendező Bíróság Mátraszentistvánon tíz házat adott a célokra. Itt üdülőt hoztak létre, amelyben 1948 nyarán hetven gyermek nyaralt. Szandán százholdas árvabirtokon intézményt létesítettek tizenöt fiú befogadására alkalmas, földműves szakképesítést adó fiúárvaház számára. A kezdeményezés 1948-ban súlyos válságba került. Az új rezsim államosítási intézkedéseinek nyomán a szandai földbirtokot az ottani kisbérelő szövetkezet vette át, így a szövetség a birtokot kénytelen volt fölszámolni, a felépített és berendezett árvaházat nem tudták megnyitni. A mátrai üdülőttelepet átadták a bányai kerületnek, hogy azt megmenthessék az egyház céljai számára. Mindez nagy összegű adósságot eredményezett a szövetség számára. Vidéki gyűjtőkörúton szerettek volna forráshoz jutni a gyerekek ellátásához, illetve az adósságok kiegyenlítéséhez.

⁴ Sopronban, Szombathelyen, Kőszegen, Pécssett, Orosházán, Mezőlakon.

Az Evangélikus Papnég Országos Szövetsége 1928-ban alakult, céljuk az özvegy papnég segítése és a papnég képzése volt. 1929 áprilisában vásároltak Kistarcsán ingatlant. Az Evangélikus Özvegy Papnég Otthona 1931-ben nyílt meg. A háború alatt és után az egyesületi tagdíjak nagyságrendje jelentősen lecsökkent, így a tevékenységüket elsősorban a kistarcsai otthon fenntartására fókuszálták. A háború alatt az épületben jelentős károk keletkeztek, a központi fűtést nem tudták helyreállítani, emiatt télen nem volt lakható a teljes épület, és a vízvezeték sem volt használható. 1948 őszén több lakó saját költségén tette fűthetővé a szobáját. Akkor hét lakója volt az intézménynek. A szövetség belátta, hogy a maga erejéből sem a felújítási, sem a fenntartási feladatokat nem tudta ellátni, így az egyház számára felajánlotta az épületet azzal, hogy a vezetést továbbra is vállalják.

Gyülekezetek által végzett diakóniai munka

Az egyházban a diakonisszák és egyéb egyesületek által fenntartott diakóniai szolgálatokon kívül a gyülekezetek, illetve más egyházi önkormányzatok által működtetett intézmények is működtek. A háború után a négy egyházkerületben tovább folyt a diakóniai munka az egyház alábbi intézményeiben:

- Prónay Szeretetház – Balassagyarmat
- Baldauf Gusztáv Szeretetház – Pécs
- Napközi otthon – Miskolc
- Evangélikus szeretetház – Nyíregyháza
- A kelenföldi egyházközség Röck Béla Szeretetháza
- A Pest megyei Belmissziói Szeretetszövetség kezelésében működő fóti Evangélikus Jungmann Árvaház
- Soproni árvaház
- Szarvasi árvaház
- Vásárosmiskei árvaház
- Belmissziói otthon, Lelkészüdülő (Kapernaum néven) – Gyenesdiás

Egyesületek, alapítványok feloszlása, államosítás

1946-tól folyamatosan indította el az állam az egyesületek és alapítványok felszámolási folyamatát. Az állam ebben az időszakban 20 182 egyesületet számolt fel. Nyolcvannégy egyesület oszlott fel önként. Az a mintegy kétezer-ötszáz egyesület, amely megmaradt a háború előtti kiindulási mennyiséghez képest, a monolitikus rendszerben való továbbműködés feltételeinek teljesítése miatt maradhatott meg.

Vizsgálat és a működés jóváhagyásának céljából a szervezetek alapszabályát, illetve annak kiegészítését be kellett küldeni a Belügyminisztériumba a minisztérium által kiadott szempontok alapján:

- 1939. január 1-jét követően kifejtett tevékenység leírása, bemutatása
- Politikai állásfoglalás történt-e jobboldali, illetve baloldali politikai erők, illetve a háború ellen vagy mellett?
- 1939. január 1-je után a szervezetben végbement személyi változások bemutatása
- A szervezet vezetőinek aktivitása 1939. január 1-jétől eltelt időben, illetve az ő igazolásuk vagy népbírósi eljárásuk megtörtént-e?

- Megtörtént-e a szervezet működésének harmonizálása a demokratikus államrenddel, megtörtént-e a vezetőség átalakítása ennek megfelelően? (MOLNÁR 2005)

A jogszabályok, amelyek alapján a felszámolások megtörténtek, a következők voltak: a 181.000/1937. számú BM-rendelet, az 1938. évi XVII. törvénycikk, valamint az 529/1945., 10.280/1945., 7.330/1946. és 3.3830/1946. számú miniszterelnöki rendeletek.

Az evangélikus egyházban a szervezetek egy részében önkéntes felszámolást indítottak el, mint az Evangélikus Papnék Országos Szövetségének esetében is, hiszen a kötelező felosztatás elől így tudták a vagyont, a tevékenységet az egyházban tartani. Ha a belügyminiszter oszlatta fel ezeket, akkor minden államosításra került az említett jogszabályok alapján.

1948. március 20-án az egyház vezetése jelezte, hogy készek tárgyalásokra az állammal való viszony rendezése céljából. Ezt követően áprilisban egyeztetéseket kezdtek a Fébé egyesület vezetésével, hogyan lehetne átalakítani az egyesületet úgy, hogy az egyház diakonisszaintézményeként működhessen tovább. Ezt a változást az egyház oldaláról szerves fejlődésként, illetve teológiai és gyakorlati szempontból is indokoltnak látták (TASCHNER 1983).

A felosztatás előtt az Állami Egyházügyi Hivatal felvetette a diakonissza anyaházak megszüntetésének a kérdését az egyházvezetés számára. A hivatalos tárgyalás előtt az evangélikus egyház vezetői szükségesnek tartották az anyaházakkal, illetve a református egyházzal való egyeztetést. Július 12-én létrejött a találkozó a diakonisszákkal, amelyet Túróczy Zoltán hívott össze. A megbeszélésen összegezték a létszámokat (a diakonisszák és jelöltek száma a Fében százhatvannyolc fő, Győrött hatvanhét fő, Békéscsabán hat fő, összesen kétszáznegyvenegy fő volt), és azokat a szempontokat gyűjtötték össze, amelyeket az egyházvezetésnek az állam felé képviselnie kellett. A reformátusokkal való megbeszélés nem jött létre. Július 13-án az egyház püspökei tárgyalták a kérdést, a találkozón részt vettek az anyaházak lelkészei és főnöknői is. Július 30-án került sor egyeztetésre az Állami Egyházügyi Hivatallal, amely inkább az állami szándékok tudomásulvételére szolgált.

Az 1948. év belső fordulatot hozott, amelynek látszólag nem volt köze a külső, politikai helyzethez, ugyanakkor a külső hatások alól nem tudta magát kivonni ez a szervezet sem.⁵ Az egyház törekedett arra, hogy az anyaházi munkát megmentse, ezek az egyeztetések is ezt célozták. Novemberben Zulauf Henrik kérte az egyházat, hogy az egyesület mint egyetemes egyházi intézmény működhessen a továbbiakban, az egyesület eddigi alapszabálya alapján az egyházzal közösen megfogalmazott szabályzat szerint. E döntésnek a következménye volt tizenhárom budapesti és vidéki ingatlan⁶ tulajdonjának célvagyonként való átadása az evangélikus egyháznak, amelyet külön volt köteles kezelni.

Tekintettel arra, hogy az összes ingó és ingatlanvagyon átkerült az egyházhoz, ezért a működés feltételeit közösen határozták meg. A felhatalmazást adó határozatot az 1948. november 18-án tartott egyetemes közgyűlésen hozták meg: „Az egyetemes presbitérium javaslatára az egyetemes közgyűlés kimondja, hogy a Fébé Evangélikus Diakonissza Egyesület intézeteit és vagyonát átveszi; utasítja az egyetemes egyház elnökségét, hogy a Fébenek, mint egy egyetemes egyház intézményének a szabályzatát a presbitérium határozata értelmében s a Fébé vezetőségével egyetértve készítse el, és a Fébé intézeteinek és vagyonának átadása, illetőleg átvétele tekintetében a szükséges intézkedése-

⁵ 1948. november 22. jegyzőkönyv. In: EOL Fébé jegyzőkönyvek 1924–1951.

⁶ Budapest XII. ker. Vöröshadsereg u. 123., Márvány u. 23., Szilágyi Erzsébet fasor 10.; II. ker. Kurucsi út 15., Heinrich I. u. 4.; Kerepesi u. 80., 84., 88., 90., 92., 94., 116.; Báthori L. u. 8., a piliscsabai Béthel és Siló otthonok, továbbá ingatlanok Törökbálinton, Albertiben, Kiskőrösön, Bonyhádon, Körösmelléken, Tiszaföldváron, Nyíregyházán. TASCHNER 1983, 139. o.

ket tegye meg.⁷⁷ A felhatalmazás alapján 1948. december 4-én létrejött a Fébé Evangélikus Diakonisszaegyesület és a Magyarországi Evangélikus Egyházegyetem között a vagyónátruházási szerződés.

Huszonhárom intézmény került át egyházi fenntartásba:

- Diakonissza anyaház, Pesthidegkút, Báthory László u. 8.
- Diakónusotthon, Budapest XII., Szentmiklós u. 19.
- Belmissziói telep, Klotildliget
- Csecsemőotthon a székesfőváros kezelésében, Budapest XII., Völgy u. 9.
- Csecsemőotthon, Rákoskeresztúr, Pesti u. 89.
- Gyermekotthon, Budapest XII., Szentmiklós u. 1–3.
- Praetuberkulotikus gyermekotthon leányoknak, Budapest XII., Kuruclesi út 11/b
- Fiúotthon, Budapest XII., Szentmiklós u. 9.
- Leányárvaház, Bonyhád, II. Rákóczi F. u. 14.
- Nyomorék Leánygyermek Otthona, Nyíregyháza, Pozsonyi út 1.
- Leányotthon, Budapest XII., Márvány u. 23.
- Leányotthon, Budapest VIII., Krúdy Gy. u. 4.
- Szeretotthon nők részére, Alberti, Dózsa György út 579.
- Szeretotthon férfiak részére, Budapest XII., Szentmiklós u. 9.
- Üdülőotthon, Budapest XII., Vöröshadsereg útja 123/a.
- Üdülőotthon, Budapest XII., Modori u. 6.
- Üdülőotthon, Klotildliget
- Üdülő, Mátraszentistván, Bagolyirtás
- Nyomda, Budapest VII., Damjanich u. 28/b
- Könyvkereskedés, Budapest VII., Damjanich u. 23. A könyvkereskedés fiókjai:
  - Budapest IV., Deák tér 4.
  - Kiskőrös, Luther tér 13.
  - Alberti, Dózsa György út 579.

A Békéscsabai Diakonisszaegyesület működési területén 1948 őszén a megváltozott körülmények folytán az internátust már nem tudták megnyitni, ezt a részt államosították.

1948 decemberében megalakult a Magyar Diakonisszaházak Munkaközössége. Az ökumenikus közösség célja egymás munkájának segítése volt.

Az átalakulás nyomán újra kellett gondolni a felügyelet, a működtetés kérdéseit. Reök Iván kezdeményezett átszervezést a szolgáltatások között. Az 1949. március 16-án tartott püspöki értekezlet javaslata alapján az egyetemes közgyűlés az egyházi egyesületek és intézmények pásztori felügyeletével a püspököket bizta meg, először a legfelsőbb szinten alakult ki a felügyeleti rendszer. 1950-ben a Fébé-lelkészek és a diakonisszák is az egyházi utasítás alapján esküt tettek a Magyar Népköztársaságra és annak alkotmányára (TASCHNER 1983). 1950-ben módosították a Fébé alapszabályát, ezt megelőzően már májusban jelezte az egyház vezetése, hogy az előkészített alapszabály nem felel meg az egyesületek feloszlásával kapcsolatos kormányutasításnak, így azt át kellett dolgozni. A szeptember 29-i ülésen igazgatótanácsot is létrehoztak, az alábbi tagokkal: Sztehlo Gábor, dr. Gyimesy Károly, Ferenczy Zoltán, dr. Göttche Ervin, valamint Békési János.

⁷⁷ A Magyarországi Evangélikus Egyházegyetem 1948. évi november hó 18. napján Budapesten tartott rendkívüli közgyűlésének jegyzőkönyve. https://medit.lutheran.hu/files/egyetemes_orzagos_kozgyules_jegyzokonyv_1948_11_18.pdf.

A diakonisszaegyesületek mellett a többi egyesület sem tudta elkerülni a feloszlást. A jogszabályok alapján az önkéntes feloszlás biztosította a feladatok és a hozzájuk kapcsolódó ingatlanok megőrzését egyházi célokra. Az egyetemes közgyűlés 1950. március 2-i ülésén bejelentették, hogy az Evangélikus Papnék Országos Szövetsége ugyanazon napi közgyűlésén kimondta feloszlását, az önkéntes feloszlást a belügyminiszter 1950. március 9-én jóváhagyta.

Az Országos Protestáns Árvagysegély⁸ 1949. június 15-én tartott egyesületi közgyűlésén Kuthy Dezső lemondott az elnökségről, és kimondták a szervezet feloszlását. Az árvaház neve is megváltozott, a Magyarországi Evangélikus Egyházegyetem Szeretetintézménye lett (KORMÁNYOS 2011).

Az 1950. évi 34. számú törvényerejű rendelet döntött a szerzetesrendek működési engedélyéről, ezzel indult a közösségek felszámolása.

A diakóniai munka megszervezése az új körülmények között

1951-ben a diakóniai munka új formában jelenik meg az egyház közigazgatásában. Óriási nehézséget jelentett az egyház számára a civil szervezetek felszámolása, hiszen a diakóniai munka jelentős része egyesületi formában működött, illetve számos alapítványon keresztül zajlott tevékenység különböző egyházi célok teljesülése érdekében. Sztehlo Gábor ebben a folyamatban kapcsolódott be a diakóniai munkába a Pax államosítása után. Ettől az időtől kezdődött meg a szervező munka, amely megalapozta az evangélikus egyház szolgáltatási struktúráját napjainkig.

A Fébé diakonissza anyaház lakóinak létszáma a feloszláskor százhetvennégy fő volt, a győri anyaház diakonisszáinak létszáma ötvenhat fő volt a feloszláskor, a békéscsabai anyaházhoz hat diakonissza tartozott. A diakonisszák az anyaházak megszüntetése után nem viselhettek diakonisszaruhát. A volt diakonisszák az egyházi élet területén pasztorális munkát többé nem végezhettek, az egyházon belül dolgozhattak kántorként vagy az egyházi adminisztrációban (gyors- és gépíró, pénztáros, könyvelő stb.). Ha az egyház kötelékeiben maradtak – a meghatározott munkakörben –, egy helyen háromnál több diakonissza nem volt alkalmazható. A diakonisszák az anyaház elhagyása után személyes holmijukon kívül egy lepedőt, egy takarót, valamint segélyt kaptak az új élet megkezdéséhez.

Sajátos helyzet volt, hogy 1949-ben a Fébé mint egyesület megszűnt, egyházi intézményként, annak keretei között zajlott tovább a sokféle tevékenység. Zulauf Henrik Fébé-lelkész kifejtette, hogy a diakónia csak az egyház keretein belül „helyezhető el”, s így a lehető legszorosabb kapcsolatot kell az egyházzal kialakítani. Ha ez nem sikerül, akkor csak a szektává alakulás útja marad (GERGELY 1997).

A felszámolási folyamatot Túróczy Zoltán mint a területért felelős püspök igyekezett lassítani. Ezért szervezte meg a személyes találkozókat is az anyaházak vezetőivel, majd később az állammal kezdeményezett tárgyalást. Állami oldalról azonban ekkorra már mindent eldöntöttek, az egyház csupán a folyamatot ismerhette meg, illetve hajthatta végre.

A megmaradó intézményekben dolgozhattak az addigi létszámkeretben. Az intézményekben dolgozók névsorát be kellett mutatni az államnak. A többi diakonisszának a polgári életben kellett elhelyezkednie, amihez a diakonisszaruha levetése után munkakönyvet kérhettek és kaphattak. Az idős, nem munkaképes diakonisszák számára az állam nyugdíjat folyósított, havi 108 forintot. Az egyház

⁸ 1859-ben alapították Evangéliumi Árvagysegély Egyesület Pesten néven Theodor Biberauerer vasúti mérnök, Bauhofer György és Székács József evangélikus lelkészek.

ezért az összegért saját intézményeiben gondoskodott a volt diakonisszákról. Az állam a volt diakonisszák létszámkeretét maximálisan tíz főben állapította meg. A diakonissza anyaházi lelkészi állások az anyaházak feloszlásával együtt megszűntek. A lelkészek kongruáját az állam az év novemberéig utalványozta. A diakonisszáknak juttatott államsegélyeket még augusztusban megkapták, a következő három hónapban az egyház kapta meg, azt követően pedig megszüntették ezeket a juttatásokat.

Az állami rendelkezések fogadtatása belső feszültséget eredményezett. A szolgáltatások átszervezését nem tette hatékonyá, hogy egy-egy helyen háromnál több diakonissza vagy próbatestvér nem szolgálhatott. Ez a rendelkezés szinte lehetetlenné tette a diakóniai munka folytatását, hiszen a világiak számára abban az időben nem szerveztek képzéseket. Beigazolódott a korábban megfogalmazott aggodalom, de nem volt más alternatíva. Az egyházon belül dolgozó állampárti emberek elősegítették a közösségek, többek között a Fébé feloszlását és vagyonuk államosítását (GERGELY 1997).

A diakonisszamunka átszervezésének végrehajtási határideje 1951. november 30. volt. 1951. október 10-ig polgári ruhába öltözött a legtöbb diakonissza. A diakonissza testvérek megkezdték a világi pályákon való elhelyezkedést.

Az államosítás következményei, a diakóniai osztály megszervezése

Sztehlo Gábor az egyetemes egyház diakóniai szolgálatába bekapcsolódva a munkát – egyéniségéből fakadóan – a teológiai reflexió és a szervezeti kérdések logikus átgondolása mentén végezte, hasonlóan korábbi életszakaszainak fejlesztő tevékenységéhez. Egyszerre volt ő ebben az időszakban a struktúrát átgondoló, a gyakorlati életet szervező, szakmai iránymutatást kereső és adó, hitvalló keresztény vezető, aki szilárd teológiai alapon akarta végezni a gyakorlati munkát.

Az egyetemes közgyűlés elnöksége 1951. november 1-jén létrehozta az Evangélikus Egyetemes Egyházi Szeretetintézmények Bizottságát a Fébé Diakonisszaegyesület megszűnése után fennmaradó intézmények és egyéb egyházi diakóniai intézmények további irányítása céljából. Sztehlo Gábort bízták meg a bizottság ügyvezetői feladataival.

A szervezeti változásokat azzal a fókusszal kellett átgondolni, hogy a diakonisszák egyesületei és egyéb egyesületek által fenntartott intézményekben emberek éltek, akiknek ellátásáról folyamatosan kellett gondoskodni. A folytonosság fenntartásának egyik kulcskérdése volt a munkaerő. A diakonisszák szétszórátása éppen a hivatásuk természetéből, elkötelezettségükből fakadóan nem jelentett kockázatot az ellátás biztosításának folytonosságára. Ők tovább szolgáltak az adott keretek között. A levéltári anyagban fellelhetők azok a dokumentumok, amelyeket 1951. november 28-án Sztehlo Gábor jegyzett, amelyekben ugyanazon az állomáshelyen ugyan, de már mint „segédmunkásokat” bízta meg a diakonisszákat korábbi feladatuk elvégzésével. A diakonissza név helyett új elnevezést alkalmazott: diakóniai munkás. 1952-ben tíz intézményben kétszázötven bentlakót láttak el harminckett munkatárssal. A bevételeket teljes mértékben az egyházi adományok alkották 41 505,65 Ft összegben.⁹

A szervezeti változásokat, az új struktúrát egyházi törvények formájában is rögzítették. Kialakult az egyházi közigazgatás, adminisztráció. Az 1953. évi V., VII., illetve VIII. törvény szabályozta a kialakított munkaterületeket a létrejött egyetemes egyházi iroda részeként. 1953-ban a törvény szerint a

⁹ 2023-as számítás szerint 10 085 873 Ft-t ért volna ez az összeg. <https://artortenet.hu/magyar-penztertekindex-arak-es-devizak-alapjan-1754-tol/>.

szeretetszolgálatot három szervezeti egység jelentette: a diakóniai osztály, a nyugdíjosztály, valamint a Gyülekezeti Segély (mint a „gyámintézeti munka” folytatója). Megszűnt a „szeretetintézmények gondnoksága”, és 1954. április 1-jén megalakult a Magyarországi Evangélikus Egyházegyetem Diakóniai Osztálya. A VIII. törvény 12. §-a alapján a diakóniai osztály élén az ügyvivő lelkész állt. Az ügyvivő lelkész kapcsolatot tartott az intézmények, a gyülekezetek és az egyházvezetés között. Felelős volt a költségvetések (akkori szóhasználatban: költség-előirányzat) betartásáért. A diakóniai osztály ügyvivője az egyházegyetem elnökségének megbízása alapján Sztéhlo Gábor lelkész lett, akit az egyházegyetem tanácsa 1954. március 11–12-i ülésén ügyvivő lelkésznek választott meg, és kiadta díjlevelét is.

Az intézmények bevételei, amelyet a bentlakók fizettek az ellátásért, nem fedezték a fenntartási költségeket. Szükségesnek látták, hogy minden intézmény mögött támogató gyülekezet is működjön, valamint a hívek egyéni adakozását is fokozzák.

Az 1953. évi VIII. tc. 6. § szerint minden gyülekezet felelős lett a szeretetintézmények fenntartásáért. Az intézmény fenntartása abban az időben az anyagi háttér biztosítását jelentette. A törvény kimondta, hogy a működő intézmények alapításuktól függetlenül gyülekezeti intézményeknek tekintendők, azokért elsősorban a helyi gyülekezetek a felelősek, amelyek területén az intézmények működtek. A törvény emellett felelősséget helyezett a többi gyülekezetre is az akkor működő és a később megszerveződő szeretetintézményekért úgy, hogy a helyi gyülekezetek az intézmények fenntartásához és működéséhez szervezett módon járuljanak hozzá. Így vált az egyház minden gyülekezete „a szeretetintézmények támogató egyházközségévé”. Maguk a gyülekezetek sem rendelkeztek elegendő forrással a feladat ellátásához, szükséges volt további támogatások biztosítása. A támogató egyházmegyék rendszere ezt a célt szolgálta. Az egyház a támogatási rendszer kialakításával deklarálta az állam felé, hogy a diakóniai munka az egyház keretein belül szerveződött újjá.

1953-ban már tizennyolc intézményben háromszáznyolcvanhárom ellátottat gondozott hetvenkét munkatárs, emellett még két üdülő is működött a diakóniai osztály, így Sztéhlo Gábor felügyelete alatt. 1954 végére a gondozottak száma négyszázhuszonnégyre nőtt, akiket nyolcvankét gondozó látott el.

A diakóniai osztály irodája az Üllői úton, az egyetemes székház épületében volt.¹⁰ Az osztály feladata az volt, hogy a diakóniai intézmények számára a háttérrel szervezőmunkával, szakmai támogatással biztosítsa. A 1953. évi VIII. törvény 7. §-a meghatározta, hogy minden intézmény anyagi támogatását és ellenőrzését a diakóniai osztály végezte „tanácsként és intézőszervként”. A 9. § biztosította az osztály számára a felügyeleti és ellenőrzési jogot.

Körleveleket fogalmaztak, amelyek különböző témában szóltak a fenntartókhoz (lelkiség, praktikus közlemények, beszámolók). Ezeket keresztül kívánták motiválni a gyülekezeteket a fenntartási feladatokra.

A diakóniai szolgálat új szervezeti keretek közötti stabilizálódása nyomán két feladat körvonalazódott:

1. Tizennyolc intézmény fenntartásának biztosítása a támogató gyülekezetek felelősségének fenntartásával, havi körlevelek kibocsátásával, illetve országos offertóriumon keresztül.

2. A hívek egyéni felelősségérzetének felkeltése, „az áldozatban is megmutatkozó keresztyén életre való nevelése” diakóniai napok és ünnepek, illetve igehirdetési szolgálat útján.

Sztéhlo Gábor munkatársaként az osztályon dolgozott Kuthy Dezsőné adminisztratív munkakörben. (Fizetése havi 668 Ft volt.) Az osztály pénztárosi feladatait először Ocskay Frigyes végezte. Ebben a munkakörben feladata a könyvelés vezetése, az intézményi költségvetések és beszámolók elkészítésének elősegítése, valamint az intézmények könyvelésének és pénztárkezelésének támogatása

¹⁰ Ma az azonos funkciójú országos iroda működési helye. Budapest, Üllői út 24.

volt. Később ezt a tisztséget a budai otthonok gondnoka, Ruzicska László (nyugdíjas vallásnár) töltötte be, az adóügyek intézését Lukovszky Anna végezte, aki mellette a budapesti otthonok beszerzéseit is intézte. Mindketten havonta 250 Ft-ot kaptak munkájukért, ezenfelül lakhatást és teljes ellátást.

Sztehlo Gábor ügyvivő lelkészként megalkotta az 1953. évi VIII. törvény alapján a Magyarországi Evangélikus Egyház szervezeti szabályzatát, amely az intézmények szervezeti kereteit meghatározó dokumentum volt.

Definiálta az igazgatótanácsot mint az intézmények mellett működő, az ügyek intézésére létrejött, „a diakóniai osztálynak mint intézőszervnek az ügyvivő lelkésszel együttműködő helyi kollégiumát”.¹¹

Egy-egy intézményt az igazgatótanácsnak alárendelt „otthonvezető” vezetett. Az otthonvezető általában ápolói végzettséggel rendelkező nő volt. Nagyobb intézmény élén egy igazgató és egy gondnok állt, általában lelkészek. A gondnok az intézmény gazdasági ügyeiért volt felelős. Az intézmény alkalmazottai az egyház fegyelmi rendje alá tartoztak.

A házirendet ki kellett függeszteni az intézményben jól látható helyen, amelyet a gondozottak és az alkalmazottak is kötelesek voltak betartani.

A gazdálkodás szabályosságát a helyi gyülekezet tagjaiból választott számvizsgáló bizottság végezte, az eredményről beszámolt az igazgatótanácsnak.

A létrehozott új struktúrát ismertté kellett tenni. A VIII. törvénycikk alapján az ügyvivő, Sztehlo Gábor végigjárta az összes egyházmegyét, illetve az egyházmegyék lelkészértekezleteit. Ezeken az alkalmakon ismertette a készülő egyházi törvényt, és felkérte az egyes egyházmegyéket a területükön lévő intézmények támogatására. Az egyházmegyei támogatások rendszerének működése 1953. április 1-től kezdődött meg.

A diakóniai körlevél az egyéni adományozókat célozta meg, mert a diakóniai osztály számára a VIII. törvény feladatul adta a hívek egyéni támogatásainak kezelését is.

Az otthonok szűk költségvetési kereteit ezek a fenntartó és támogató gyülekezeti adományok egyenúlyban tartották, ugyanakkor a beruházásokat és a fejlesztéseket már nem tudták forrásaikból finanszírozni. Az összes intézmény zárszámadási dokumentumaiban szereplő bevétel 2 162 625 Ft¹² volt Sztehlo beszámolója szerint 1953-ban, amelyből a szeretetszolgálati offertórium 26 000 Ft, az egyéni adományok összege 42 067,60 Ft volt, a gyülekezetek adományai 331 932,40 Ft-ot tettek ki. Úgy értékelte, hogy a teljes volumenhez viszonyítva a gyülekezeti és egyéni adományok nagysága nem túl magas.

Sztehlo Gábor fáradhatatlanul járta az országot a diakónia ügyéért, és közben is írt, buzdított, prédikált szóban és írásban. Összesen kilencvenkét gyülekezetben fordult meg, hogy bemutassa a diakóniai intézmények munkáját. Diakóniai napokat, estéket, igehirdetéssel egybekapcsolt ünnepségeket tartott az osztály a diakónia iránti elköteleződés növelésére. Emellett meglátogatta az intézményeket is, segített tervezni a beruházásokat, áttekinteni a működést. Megszervezte az egyházmegyékben a diakóniai előadók hálózatát.

1955-ben elkészítette a diakónia „templomi plakátját”, elküldte a perselyt az egyházközségekbe a lelkészek részére ezzel a felhívással: „Gyülekezeti gondjaid közepett ne feledkezz meg arról, hogy az egyház csak akkor egyház, ha ismertetőjele: a diakónia.”¹³

¹¹ Tervezet. A Magyarországi Evangélikus Egyház Szeretetintézményeinek Szervezeti Szabályzata. Dátum nélkül. EOL, I/2 Diakóniai Intézmények (1937) 1951–1960. 72–73.

¹² 2023-as számítás szerint 448 000 000 Ft-ot ért volna ez az összeg. <https://artortenet.hu/magyar-penzertekindex-arak-es-devizak-alapjan-1754-tol/>.

¹³ Sztehlo Gábor levele (72/1955), 1955. szeptember 1. EOL, I/2 Diakóniai intézmények (1937) 1951–1960. 254.

Elkészült a diakóniai osztály ügyrendje is, amelyet 1954-től alkalmaztak az intézmények házirendjével együtt. A diakóniai osztály ügyrendjének megalkotását az 1953. évi VIII. törvénycikkben történt szabályozás gyakorlati alkalmazása tette szükségessé. Az ügyrend a gyakorlatban is megfelelőnek, alkalmazhatónak bizonyult.

A két korábbi cél tovább gazdagodott, hiszen az is nyilvánvalóvá vált, hogy a diakonisszák hiánya hamarosan gondot fog jelenteni a szolgáltatásnyújtásban: új feladatként jelentkezett a szeretetintézmények munkásainak toborzása, illetve a Luther Márton Intézetben keresztül a munkatársak oktatása. Sztehlo számára a munkatársak képzése felé fordulás már a diakónia tartalmi, szakmai kérdéseinek végiggondolását jelentette a szervezeti keretek megalkotása után.

A diakonisszák közösségeinek felszámolásával hiány keletkezett képzett munkatársakban. A diakonisszák, diakónusok egyszerre voltak a területük szakképzett dolgozói, ugyanakkor egyházuk iránt elkötelezett emberek. Képzésük két évig zajlott, amelyet megelőzött az egy évig tartó előkurzus. Ezen a kurzusokon egészségügyi ismeretek mellett tanultak egyháztörténelmet, magyar történelmet és hittant is (SZÁNTÓNÉ 2012). Ebben az időben jelentkeztek ugyan világi munkatársak megfelelő készségekkel és képességekkel, ugyanakkor a tanulmányaik hiányosak voltak.

A diakóniai osztályra várt a képzések elősegítésének feladata. Sztehlo 1957-ben készített egy képzési tematikát. A tervezet szerint a tanfolyam két évig tartott volna. Az első évben teológiai, gazdasági, egészségügyi, a második évben szakmai oktatás történt volna. Hét hónap elméletet négy hónap gyakorlat követett a tervezet szerint. A második év nyolc hónapnyi képzése négy hó elméleti és négy hó gyakorlati képzésre oszlott. A második évben záróvizsgával végződött az oktatás.

Sztehlo Gábor számára nem volt elegendő az egyház iránti elkötelezettség és a szeretet a diakónia területén. Szükségesnek tartotta, hogy elkötelezettek legyenek a munkatársak az általuk gondozott célcsoportok iránt is, ezenfelül a hűség és felelősségteljes gondosság jelent meg további elvárásként, képviselt értéként.

Sztehlo hivatásrendet szerkesztett, amely „[ú]tmutatás, amit a diakóniai munkásnak a munkáról, munkatársairól, az ápoltról tudnia kell, hogy munkáját Isten parancsa és hívása szerint végezze”.¹⁴ A dokumentumban definiálta a diakóniát és leírta a diakóniai munkások jellemzőit.

Sztehlo az intézmények számára házirendet készített, amelyet szintén át kellett adni a munkatárs számára, amikor munkába lépett a diakóniai intézményi keretek között.

A házirend megsértésének szankcióit is tartalmazza a dokumentum, valamint a fegyelmi kérdéseket is részletezi a házirend részét képező fegyelmi szabályzatban.

Összefoglalás

Az evangélikus egyház reformáció óta fennálló segítő hagyományai a 2. világháború után is nyilvánvalóak voltak, az újjáépítés időszakában is érvényesültek. Az egyetemes egyház, a gyülekezetek és a diakonisszaegyesületek mellett egyéb alapítványok és egyesületek is intenzív munkát végeztek a szükségletek szerint. A totális diktatúra mindezeket a hagyományokat jogszabályi keretekkel és politikai nyomással igyekezett megszüntetni. Az egyházak tevékenysége célzott felszámolásának ez volt az egyik útja. A diakonisszaegyesületek, az egyesületek és alapítványok munkájának felszámolását követően az egyház újragondolta a tevékenységének kereteit, lehetőségeit, hogy megmenthesse, amit meg lehetett.

¹⁴ Hivatásrend. EOL, I/2 Diakóniai intézmények (1937) 1951–1960. 90–107. o.

Sztehlo Gábor kapta a feladatot, hogy a szervezeti kereteket felépítse és az egyházi, diakóniai tartalmat megőrizze és újraértelmezze a diakóniai tevékenységben. Sztehlo számára akár körlevelekről, akár igehirdetésekről, akár szabályzatokról volt szó, mindig az ember állt a középpontban, az ember, aki formálódik, és aki formál másokat. Írásai műfajtól függetlenül biblikus alapúak. A diakónia a szolgálaton keresztül formál. Olyan alapértékeket hordoz a cselekvésen keresztül, mint az irgalmaság, a hűség, az önismeret és a másik ember ismerete.

Sztehlo Gábor struktúraalkotó munkája hetven év távlatából, a rendszerváltás után az állami jogszabályokban is megjelenő szociálpolitikai szabályozások megjelenésével is időtállóan bizonyult. A Magyarországi Evangélikus Egyházban ma is VIII. számú az intézményekről szóló törvény száma,¹⁵ a törvényben ma is szerepel az igazgatótanács mint az intézmények működését támogató testület, a hierarchia annyiban különbözik, hogy az intézményvezetők a fenntartónak vannak alárendelve.

Diaconal Work in the Immediate Aftermath of World War II, during the Period of Nationalisation and Afterwards

Reorganising diaconal work in a changed political context

► **After World War II, the Evangelical Lutheran Church in Hungary became part of a social system whose official ideology was atheism. During the consolidation of the socialist state order, between 1945 and 1951 all social and church organisations were dissolved and banned. According to a tradition going back to the Reformation, diaconal work was carried out by congregations, later by deaconess associations and other societies and foundations up until this point.**

After the banning of deaconess communities, Gábor Sztehlo was commissioned by the church to organise and supervise diaconal work. He shaped the church's new diaconal organisation, bringing together different areas of social work. It was a particular course of church politics that allowed the church to keep its institutions and transfer the diaconal work from church organisations that were still in operation into its own care.

Keywords: diakonia / church association / foundation / political changes / nationalization

Felhasznált irodalom

- GERGELY Jenő 1997. *Az egyházak Magyarországon Szent Istvántól napjainkig*. Korona Könyvkiadó, Budapest.
 KORMÁNYOS György 2011. *A Protestáns Országos Árvaház története (1859–1952)*. Szakdolgozat (Kodolányi János Főiskola). Kézirat.
 TASCHNER Erzsébet 1983. *A Fébé története (1924–1951)*. Kézirat. Evangélikus Országos Levéltár.

¹⁵ Ma: Az egyház intézményeiről szóló 2005. évi VIII. törvény. <https://zsinat.lutheran.hu/torvenyek/hatalyos-toervenyek/2005.%20evi%20VIII.%20toerveny%20az%20egyhez%20intezmenyeirol.pdf/view>.